

dr Robert Faracik
(Uniwersytet Jagielloński)

DZIEDZICTWO KULTUROWE PODGÓRZA I MOŻLIWOŚCI JEGO WYKORZYSTANIA W TURYSTYCE

1. Wstęp

Dziedzictwo kulturowe stanowi istotny element poczucia tożsamości z danym miejscem. Miejsce to można rozumieć bardzo wąsko, jako miejscowość, miasto, dzielnicę. Można miejsce postrzegać szerzej – jako region, kraj, ale można także mówić o dziedzictwie kulturowym w bardzo szerokim kontekście rozwoju cywilizacyjnego. W powszechnym przekonaniu niektóre z miejsc odznaczają się wielkimi wartościami kulturowymi o randze co najmniej krajowej, jak nie kontynentalnej czy światowej.

Niewątpliwie do grupy tej zalicza się Kraków, który postrzegany jest często jako kulturowa i kulturalna stolica Polski. Te ogromne walory dziedzictwa kulturowego powodują, że Kraków należy do najchętniej odwiedzanych miast w Polsce, i coraz częściej słyszy się doniesienia o stale wzrastającej randze miasta na skalę co najmniej europejską. Według szacunków Małopolskiej Organizacji Turystycznej w 2006 r. odwiedziło Kraków ok. 8 mln turystów, z czego blisko 30% stanowili turyści zagraniczni¹. Zdecydowana większość ruchu turystycznego koncentruje się wokół atrakcji Starego Miasta oraz Kazimierza. Niestety, pozostałe części miasta dla turystów praktycznie nie istnieją – może poza Nową Hutą, która przeżywa swoisty boom zainteresowania swoim socrealistycznym dziedzictwem.

W niniejszym artykule przedstawiono wybrane elementy dziedzictwa kulturowego Podgórza, a dokładniej tzw. Starego Podgórza, które stano-

¹ Dane według raportu „Ruch turystyczny w Krakowie w 2006 r.” na stronie www.krakow.pl. Wzrost tej liczby w stosunku do roku poprzedniego o ok. 1 mln był w dużej mierze wynikiem papieskiej pielgrzymki, która przywiodła do Krakowa ok. 500 tys. pielgrzymów.

wiło rdzeń rozwoju organizmu miejskiego na prawym brzegu Wisły. Zwrócono uwagę na te aspekty, które mogą wydatnie wzbogacić ofertę turystyczną i poszerzyć spektrum zainteresowań turysty odwiedzającego Kraków.

2. Krótki zarys dziejów Podgórza

Osadnictwo na terenie dzisiejszego Podgórza sięga czasów prahistorycznych. Zapewne już od paleolitu były wykorzystywane tutejsze złoża krzemienia. Od VII/VIII w. następuje rozwój osadnictwa słowiańskiego, o czym świadczą m.in. Kopiec Krakusa oraz kościółek św. Benedykta, przy którym w XII–XIII w. istniała osada. Następnie w rejonie dzisiejszego Zabłocia rozwijały się wsie (Zabłocie, Janowa Wola), które należały do miasta Kazimierza aż do I rozbioru Polski.

Właśnie z Kazimierzem, położonym na wyspie wiślanej, tereny dzisiejszego Podgórza miały bezpośredni związek. Osady na prawym brzegu Wisły rozwijały się także dzięki korzystnemu położeniu przy szlakach handlowych, wiodących od bram w systemie murów obronnych Kazimierza przez mosty i przeprawy wiślane – w kierunku wschodnim drogi do Niepołomic i Wieliczki oraz na Ruś; na południe – drugi wariant w kierunku Wieliczki oraz Myślenic, a dalej na Węgry; na południowy-zachód – do Skawiny i Zatora. Można powiedzieć, że na terenie obecnego Podgórza rozwijało się przedmieście Kazimierza (Adamczewski 1996, *Encyklopedia Krakowa* 2000).

Sytuacja zmieniła się w 1772 r. Podczas pierwszego rozbioru Polski Podgórze znalazło się pod zaborem austriackim. Granicę stanowiła Wisła, ale ze względu na położenie Kazimierza na wyspie, Austriacy zajęli także sam Kazimierz, z którego następnie się wycofali. W roku 1779 austriacki inżynier Ch. von Höffern opracował, ostatecznie nie-zrealizowany, plan przyszłego miasta, które miało powstać na terenie Podgórza i sąsiedniego Ludwinowa (*Encyklopedia Krakowa* 2000).

Początki miasta Podgórze sięgają 24 lutego 1784 r., kiedy to cesarz austriacki Józef II na mocy uniwersału lokował wolne królewskie miasto, obdarzając je licznymi przywilejami. Do Podgórza przybywali liczni osadnicy zarówno z terenu cesarstwa, jak i sąsiedniego Krakowa (samo miasto miało stanowić konkurencję dla Krakowa, leżącego na lewym brzegu Wisły). Lata 80. i 90. XVIII w. wiążą się w dużej mierze z pracami mającymi na celu uporządkowanie architektoniczno-urbanistyczne nowego organizmu miejskiego, m.in. ukształtowanie centrum wraz z rynkiem (Adamczewski 1996).

Po przyłączeniu Krakowa do Austrii w 1796 r. Podgórze straciło uprzywilejowaną do tej pory rolę ośrodka handlowego. W latach 1809–1915 na mocy pokoju w Schönbrunn Podgórze straciło prawa miejskie i wraz z Krakowem zostało włączone do Księstwa Warszawskiego. Po Kongresie Wiedeńskim Podgórze ponownie znalazło się w Austrii i zostało oddzielone granicą państwową od Rzeczypospolitej Krakowskiej. W 1846 r., po upadku Rewolucji Krakowskiej, zlikwidowano odrębność miasta Krakowa i wcielono go ponownie do cesarstwa, co spowodowało stopniowe zbliżanie się obu miast. W drugiej połowie XIX w. rozwijał się dynamicznie przemysł, czemu sprzyjało także połączenie Podgórze linią kolejową. Liczba ludności szybko wzrastała – z 3 tys. w 1857 r. do 22,3 tys. w 1910 r. (Adamczewski 1996, *Encyklopedia Krakowa* 2000).

W 1902 r. rozpoczęto prace nad przyłączeniem do Krakowa sąsiadujących z miastem gmin, co było zgodne z koncepcją utworzenia tzw. „Wielkiego Krakowa”, realizowaną przez prezydenta Juliusza Leo. Po negocjacjach z władzami Podgórze (trwających od 1910 r.) ustalono połączenie obu miast w kwietniu 1913 r. Do faktycznego złączenia doszło jednak w dniu 1 lipca 1915 r., kiedy to Podgórze stało się XXII dzielnicą Krakowa. Symboliczny akt połączenia miał miejsce na moście wiślanym, gdzie prezydenci obu miast – Juliusz Leo oraz Franciszek Maryewski – uściśnięciem dłoni przypieczętowali zaistniały fakt.

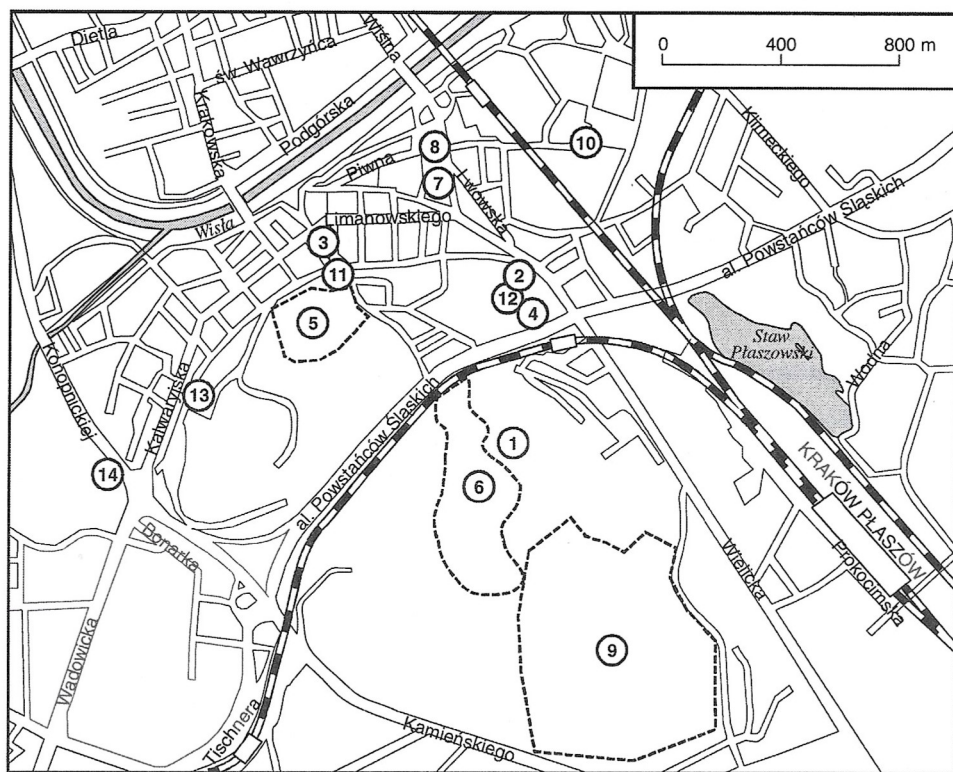
W 1918 r. w Podgórzu zostały zapoczątkowane wydarzenia związane z odzyskaniem przez Polskę niepodległości. W dniu 31 października dwie grupy spiskowców pod dowództwem Antoniego Stawarza zajęły koszary wojskowe, a następnie udały się do centrum Krakowa, gdzie zajęły odwach przy wieży ratuszowej (Kiełkowski 1972).

Tragiczne wydarzenia miały miejsce w Podgórzu podczas II wojny światowej, kiedy to zlokalizowano tu getto dla ludności żydowskiej, a następnie obóz koncentracyjny w Płaszowie oraz obóz pracy przymusowej w kamieniołomie „Liban”. Tutaj też miały miejsce wydarzenia upamiętnione w filmie „Lista Schindlera”, a które wiążą się z osobą Oskara Schindlera i ocalałymi dzięki niemu Żydami.

3. Dziedzictwo kulturowe Podgórze jako element atrakcyjności turystycznej Krakowa

Jak już wspomniano osadnictwo na obszarze Podgórze sięga czasów prahistorycznych, ale pierwsze zachowane materialne ślady obecności człowieka pochodzą dopiero z początku okresu osadnictwa

słowiańskiego (VIII–IX w.) i są związane z Kopcem Krakusa. Z innych obiektów należy zwrócić uwagę m.in. na (w ujęciu chronologicznym): kościół św. Benedykta na Górze Lasoty, Rynek Podgórski wraz z zabudową, Stary Cmentarz Podgórski, kamieniołom Liban i inne pozostałości przemysłowej działalności Bernarda Libana, dawną fabrykę Oskara Schindlera, teren byłego getta żydowskiego wraz z apteką „Pod Orłem” oraz były obóz koncentracyjny w Płaszowie (rys. 1).

- 1 – Kopiec Krakusa (Kraka), 2 – kościół pw. św. Benedykta, 3 – Rynek Podgórski,
 4 – Stary Cmentarz Podgórski, 5 – park Bednarskiego,
 6 – kamieniołom „Liban”, 7 – apteka „Pod Orłem”, 8 – Plac Bohaterów Getta,
 9 – były obóz koncentracyjny, 10 – Fabryka Schindlera, 11 – kościół
 pw. św. Józefa Robotnika, 12 – fort św. Benedykta, 13 – kościół
 oo. Redemptorystów, 14 – uzdrowisko Mateczny

Rys. 1. Elementy dziedzictwa kulturowego Podgórza

Kopiec Krakusa (Kraka). Jest to jeden z najbardziej tajemniczych obiektów na terenie Podgórze (i całego współczesnego Krakowa). Wznosi się na południowych zboczach Krzemionek, bezpośrednio nad ścianami kamieniołomu „Liban”. Nie wiadomo, kto i kiedy usypał kopiec, ani jakie było jego prawdziwe przeznaczenie.

W latach 1934–1937 obiekt był poddany badaniom archeologicznym. W chwili przystąpienia do prac miał 16,7 m wysokości, a średnica podstawy wynosiła 57–64 m. Z bardziej znaczących odkryć dokonanych podczas prac należy wymienić: awarskie okucie pasa datowane na VIII w. (dlatego też w różnych źródłach wskazuje się właśnie na ten okres usypania kopca) oraz pozostałości dębu rosnącego na jego szczycie. Niestety nie odnaleziono grobu, co spowodowało uznanie badań za nieudane. Różne źródła datują początki kopca na okres pomiędzy VIII a X w. i wskazują na jego niewątpliwie kultowy charakter.

Kopiec Krakusa jest widoczny w zasadzie na wszystkich rycinach przedstawiających widoki Krakowa z różnych okresów. Wiele źródeł (ryciny, sztychy, plany i mapy) wskazuje na istnienie w obrębie Krzemionek znacznej liczby mniejszych kopców (kurhanów). Większość z nich zniszczono w XIX w. w wyniku działań władz austriackich zmierzających do ufortyfikowania tego obszaru. Sam Kopiec Krakusa, jako znakomity punkt obserwacyjny wszedł w skład fortu „Krakus”, rozebranego w 1954 r. głównie w celu pozyskania cegły. Po forcie pozostała w zasadzie jedynie serpentyna dojazdowa (Radwański 2002).

Kościół św. Benedykta i Rękawka. Na Wzgórzu Lasoty (północna część Krzemionek) wznosi się jedna z najstarszych budowli murowanych w Krakowie. Pierwsza budowla w kształcie rotundy powstała tu ok. roku 1000 (jej pozostałości zostały odkryte podczas badań archeologicznych pod posadzką obecnej świątyni), a jej lokalizacja wiąże się prawdopodobnie z bliskością Kopca Krakusa, jako miejsca kultu pogańskiego.

Dzisiejszy kościół pochodzi z XIII w., a w jego bezpośrednim sąsiedztwie odnaleziono pozostałości murów, które mogą sugerować istnienie w tym miejscu książęcego palatium. Kościół składa się z nawy i prezbiterium, a gotyckie sklepienie datowane jest na przełom XV i XVI w. Obecnie kościół należy do parafii podgórskiej św. Józefa Robotnika i tylko dwa razy do roku odprawiana jest w nim msza: 21 marca (wspomnienie św. Benedykta) oraz we wtorek po Wielkanocy (dawniej trzeci dzień świąt) podczas rocznego odpustu zwanego „Rękawką”.

Odpust ten zapewne ma jeszcze pogańskie początki. Według legendy nazwa wywodzi się od rękawów, w których ludność nosiła ziemię w celu usypania kopca-mogiły dla księcia Kraka (Krakusa). Ma on upamiętniać

stypę, jaka odbyła się przed wiekami po usypaniu kopca. Tradycje pogańskie przeplatały się zawsze z chrześcijańskimi. Początkowo Rękawka odbywała się wokół Kopca Krakusa, dopiero w XIX w. (budowa fortu wokół kopca) główne obchody przeniosły się w rejon kościołka.

W ciągu wieków zmieniały się sposoby świętowania oraz upodobania przybywających na odpust. Według tradycji pierwotnie wokół kopca rozrzucano ubogim resztki święconego i rozdawano jałmużnę. W wiekach późniejszych sprzedawano na straganach słodycze i zabawki. Odbywały się gry, zabawy i zawody zręcznościowe. Rozstawiano karuzele. Tradycja ta przetrwała do dzisiaj. Współcześnie organizowane są występy artystyczne i konkursy.

Rynek Podgórski. Dzisiejszy Rynek Podgórski stanowi centrum miasta lokowanego przez cesarza Józefa II. Powstał w miejscu dawnego centrum przedmiejskiego, w miejscu krzyżowania się średniowiecznych dróg, prowadzących od przewozu na Wiśle (później mostu) w kierunku Wieliczki i Skawiny. Jego trójkątny kształt nadano mu z końcem XVIII w., a ostatecznie uformowany został na początku XX w. (Supranowicz 1995). Geometryczna kompozycja tego placu pozwoliła na wyeksponowanie sylwetki stosunkowo niewielkich rozmiarów kościoła. Na przecięciu dwusiecznych kątów, stanowiący narożniki rynku, usytuowano studnię publiczną. Dwusieczna kąta południowego, gdzie stoi kościół, i oś podłużna kościoła, skierowana jest dokładnie na wieżę kościoła Mariackiego (Żółciak 2000).

Dominantą architektoniczną rynku jest neogotycka bryła kościoła parafialnego pw. św. Józefa Robotnika z lat 1905–1909 według projektu Jana Sasa-Zubrzyckiego. Świątynia ta stanęła w miejscu rozebranego w latach 30. XIX w. kościołka pełniącego funkcję podgórskiej fary. Kościół odznacza się bardzo bogatym wystrojem. Na skrzyżowaniu naw znajduje się wieża z zegarem, zwieńczona hełmem, który formą nawiązuje do wyższej wieży Kościoła Mariackiego (Zań-Ograbek 2000).

Na pierwszy ratusz zaadaptowano istniejący jeszcze przed lokacją budynek przy rynku (dzisiejszy dom Pod Czarnym Orłem). Obecny ratusz został wzniesiony w latach 1844–1845 w stylu historyzmu z elementami neobaroku i jeszcze w XIX w. był wielokrotnie przebudowywany. Po połączeniu Podgórza z Krakowem w 1915 r. stracił swoje funkcje, a obecnie mieści się w nim Wydział Architektury i Nadzoru Budowlanego UM Krakowa. We wnętrzu zachowało się częściowo pierwotne wyposażenie, a na uwagę zasługuje przede wszystkim sala Rady Miasta Podgórza.

Stary Cmentarz Podgórski. Najstarsza nekropolia w Podgórzu została założona w latach 90. XVIII w. na północno-wschodnich skłonach

Krzemionek. Z końcem XIX w. cmentarz zaczął się zapełniać, dlatego też w 1900 r. został zamknięty. Jego funkcje przejął Nowy Cmentarz Podgórski zlokalizowany nieco bardziej na południe, w bezpośrednim sąsiedztwie Kopca Krakusa.

W XX w. teren cmentarza został w znacznym stopniu zniszczony. Podczas II wojny światowej Niemcy zniwelowali ok. 1/3 jego powierzchni pod rozbudowę linii kolejowej. W wyniku prac przy budowie ul. Telewizyjnej (dzisiejsza al. Powstańców Śląskich) w latach 70. zniszczeniu uległa większa jego część. Współcześnie na powierzchni 38 arów (po poszerzeniach osiągnął on swą maksymalną powierzchnię ok. 1,4 ha) znajduje się zaledwie kilkadziesiąt grobów, z których zdecydowana większość jest bardzo zniszczona. Wśród ocalałych na szczególną uwagę zasługują miejsca pochówku (Więcek, Gotfryd 2004):

- Edwarda Dembowskiego – poległego wraz z 16 towarzyszami podczas pamiętnej procesji w Podgórzu 27 lutego 1846 r. (nagrobek z 1936 r.);

- Wojciecha Bednarskiego – dyrektora szkoły, zasłużonego działacza społecznego, założyciela parku;

- Wojciecha Eliasza-Radzikowskiego (artysty malarza) oraz jego syna Władysława (artysty rzeźbiarza), twórcy m.in. rzeźby orła na Bramie Floriańskiej;

- Emila Serkowskiego – inżyniera, prezydenta i honorowego obywatela Podgórze;

- Franciszka Maryewskiego (grobowiec rodzinny Serkowskich) – ostatniego prezydenta Podgórze.

W nieznanym miejscu cmentarza pochowany jest Aleksander Kotsis, pejzażysta i autor scen z życia mieszkańców Krakowa i Podhala.

Park Bednarskiego. Wojciech Bednarski (ur. w 1841 r. w Kunicach k. Gdowa, zm. w 1914 r. w Krakowie) należał do najwybitniejszych postaci Podgórze. Podjął pracę w Podgórzu w 1864 r., a następnie jako pedagog w latach 1869–1914 kierował pierwszą w mieście szkołą ludową. Znany był ze swojej działalności społecznej. Zorganizował w Podgórzu m.in. Towarzystwo Wzajemnej Pomocy „Rodzina”, Towarzystwo Upiększania Miasta Podgórze, Towarzystwo Zaliczkowe i Oszczędnościowe „Wzajemna Pomoc”. W 1884 r. zainicjował prace nad adaptacją nieczynnego kamieniołomu na Krzemionkach na cele parku miejskiego (Adamczewski 1996).

Prace te stanowiły jedną z pierwszych w Europie prób rekultywacji obszarów przemysłowych (pogórnich). Ostatecznie park o powierzchni 7,2 ha otwarto 18 lipca 1896 r. Rośnie tu ponad sto gatunków drzew, przy czym ich gatunki przyporządkowane są poszczególnym

alejom oraz elementom kompozycji parku. Każda z alei ma swoją nazwę, np. Okrężna (wysadzana jesionami), Cienista (klon pospolity), Mała Promenada (topole białe i czarne). Wśród drzew i krzewów ustawiono pomniki Tadeusza Kościuszki, Jana Sobieskiego i królowej Jadwigi. Park stopniowo był rozbudowywany i poszerzany o następne fragmenty: Ogród Dydaktyczno-Sportowy, Park Ludowy oraz Ogród w Szkole Twardowskiego, zajmujący centralną część założenia.

Z końcem XVIII w. Austriacy wzniesli na zboczach Krzemionek, w miejscu dzisiejszego parku, twierdzę o zarysie kleszczowo-bastionowym, której relikty widoczne są do dzisiaj przy wejściu od ul. Zamoyskiego. W 1901 r. park nazwano imieniem W. Bednarskiego. W uznaniu zasług w 1897 r. miasto Podgórze uhonorowało Bednarskiego tytułem honorowego obywatela, a w 1903 r. podarowało mu parcelę w sąsiedztwie parku (dzisiaj znajduje się tu willa „Julia” wzniesiona później przez rodzinę). W 1937 r. postawiono w parku popiersie jego założyciela dłuta Stanisława Popławskiego, na którym widnieje napis „Wojciechowi Bednarskiemu 1841–1914 Zasłużonemu Obywatelowi, Przyjacielowi Młodzieży, Założycielowi Parku Zarząd Miejski Stoł. Król. M. Krakowa 1937). W setną rocznicę otwarcia parku, w 1996 r. przy wejściu do parku odsłonięto tablicę pamiątkową projektu Walerii Bukowieckiej. Wojciech Bednarski spoczywa w rodzinnym grobowcu na Starym Cmentarzu Podgórskim (Adamczewski 1996; Bednarski 2002).

Bernard Liban i jego „imperium” przemysłowe. Bernard Liban urodził się w 1948 r. w Podgórzu. Pochodził z żydowskiej rodziny przedsiębiorców. Ukończył Instytut Techniczny w Krakowie. Jako chemik z wykształcenia swoje życie związał z przemysłem chemicznym. W 1884 r. na terenie Krzemionek Podgórskich rozpoczęły działalność Krakowskie Wapienniki i Kamieniołomy „Liban and Ehrenpreis” S.A. Oprócz samego kamieniołomu w skład kompleksu wchodził zespół budynków przemysłowych i bocznic kolejowa. Około roku 1895 przy wschodniej ścianie kamieniołomu powstał system pieców pierścieniowych i pieców Rumforda, a w jego centralnej części ogromna hala.

15 kwietnia 1942 r. na obszarze Kamieniołomu Liban władze okupacyjne utworzyły obóz karny Służby Budowlanej, funkcjonujący do 22 lipca 1944 r. Więźniami byli głównie Polacy i Żydzi, przeniesieni karnie z innych obozów pracy. Łącznie przez obóz przeszło ok. 2 tys. osób, a jednocześnie pracowało w nim ok. 100–200 więźniów. W przeddzień likwidacji obozu doszło do zbiorowej ucieczki więźniów, przy czym z 23 pozostałych chorych Niemcy rozstrzelali 21 osób, których

zwłoki pochowano na miejscu zbrodni (Kiełkowski 1972, *Encyklopedia Krakowa* 2000).

W 1945 r. zakłady upaństwowiono i powstały wówczas Krakowskie Zakłady Przemysłu Wapienniczego (później Krakowski Kombinat Cementowo-Wapienniczy – Wydział Wapna, następnie zakłady stanowiły część Cementowni Nowa Huta). Na początku lat 70. XX w. wybudowano widoczne do dziś piece szybowe. 22 lipca 1948 r. na terenie kamieniołomu odsłonięto pomnik wraz z tablicą upamiętniającą pomordowanych.

W 1993 r. na potrzeby filmu Stevena Spielberga „Lista Schindlera” na dnie kamieniołomu powstała scenografia, na którą składały się m.in. 34 baraki, 11 wież strażniczych oraz ogrodzenia z drutu kolczastego, zachowane do dzisiaj. W 2003 r. cały teren oddany został w wieczyste użytkowanie Fundacji Centrum Edukacji Kulturowej i Ekologicznej, której głównym zadaniem jest rewitalizacja i rekultywacja Krzemionek Podgórskich z przeznaczeniem na cele edukacyjne. Dodatkowo ściany kamieniołomu wykorzystane zostały do przygotowania dróg wspinaczkowych. Tym samym miejsce to stało się jednym z największych i najciekawszych rejonów wspinaczkowych na obszarze Krakowa.

Drugim przedsięwzięciem Bernarda Libana była uruchomiona w 1884 r. na obszarze 26 ha „Fabryka Portland Cementu Bernard Liban i Spółka” w Bokarce. Zakład ten rozwijał się bardzo dynamicznie. Początkowo mała cementownia pracowała wykorzystując jeden piec, w latach 1912–1914 produkowała już 6 tys. wagonów cementu rocznie, a w latach 20. XX w. produkcja wzrosła do 100 tys. wagonów rocznie. W latach 30. fabryka popadła w głęboki kryzys. W 1932 r. zaprzestano produkcji, a zakłady zostały sprzedane Wspólnocie Interesów Cementowych w Warszawie. W 1937 r. fabryka została przejęta przez Krakowskie Zakłady „Solvay”. Zakład ostatecznie upadł w 1946 r. Na jej bazie powstała Fabryka Supertomasyny „Bonarka”, a następnie Krakowskie Zakłady Przemysłu Nieorganicznego „Bonarka”, przekształcone w Zakłady Chemiczne „Bonarka”.

W 1901 r. Bernard Liban uzyskał zgodę na założenie zakładów chemicznych i w ten sposób powstała „Fabryka Chemicznych Produktów B. i W. Liban”. Firma ta wraz z Morawskim Bankiem Ekskontowym oraz J. Epsteinem i I. Löw-Beerem, uruchomiły w 1906 r. w Borku Fałęckim „Pierwszą Galicyjską Fabrykę Sody Amoniakalnej S.A”, przejętą w 1909 r. przez koncern chemiczny „Solvay” (Kotewicz 1981).

Getto i apteka „Pod Orłem”. Getto dla ludności żydowskiej Krakowa powstało na mocy zarządzenia gubernatora dystryktu krakowskiego Otto Wächtera z 3 marca 1941 r. Usytuowane zostało w Podgórzu w rejonie

ulic: Tarnowskiej (obecnie Limanowskiego), Lwowskiej, Józefińskiej oraz Placu Zgody (obecnie Plac Bohaterów Getta). Zajmowało powierzchnię ok. 20 ha, a zamieszkiwało je 16–20 tys. osób (przed wojną obszar liczył ok. 3,5 tys. mieszkańców). Cały teren został otoczony murem o wysokości 3 m, w którym znajdowały się dwie bramy wjazdowe. Na terenie getta funkcjonowały m.in.: zarząd gminy (Judenrat), urząd pracy, trzy szpitale, dom starców i sierocińce.

Getto zostało zlikwidowane w dniach 13–14 marca 1943 r., a zamieszkujący je Żydzi trafili do obozu zagłady w Oświęcimiu-Brzezince (ok. 2 tys.) oraz do obozu pracy w Płaszowie (ok. 8 tys.). Całą akcją dowodził Amon Göth – późniejszy komendant obozu w Płaszowie, wstawiony także podobnymi akcjami w getcie tarnowskim oraz obozie pracy w Szepienicach k. Jasła. Należy dodać, że już rok wcześniej Niemcy deportowali część mieszkańców getta do obozów zagłady, m.in. w Bełżcu. Do dziś zachowały się fragmenty murów getta przy ul. Rękawka oraz ul. Lwowskiej, gdzie 22 kwietnia 1983 r. odsłonięto tablicę pamiątkową z napisem w języku hebrajskim i polskim: „Tu żyli, cierpieli i ginęli z rąk hitlerowskich oprawców, stąd wiodła ich ostatnia droga do obozów zagłady. Fragment murów getta żydowskiego 1941–1943” (Adamczewski 1996; Pióro 2003; Żółciak 2003).

Charakterystycznym elementem, odróżniającym getto krakowskie od innych tego typu miejsc na ziemiach polskich, była funkcjonująca apteka „Pod Orłem” przy Placu Zgody. Prowadził ją Tadeusz Pankiewicz (jedyne nie-Żyd zamieszkujący getto), który wraz z personelem niósł stałą pomoc mieszkańcom getta. Było to szczególnego rodzaju miejsce spotkań, kontaktów oraz informacji. Po wojnie T. Pankiewicz został odznaczony medalem Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata oraz Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Obecnie apteka pełni funkcję muzeum (oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa), w którym prezentowana jest stała wystawa o krakowskim getcie oraz obozie w Płaszowie. Co roku w rocznicę likwidacji getta sprzed apteki z Placu Bohaterów Getta na teren byłego obozu w Płaszowie rusza Marsz Pamięci (Adamczewski 1996; Pióro 2003).

8 grudnia 2005 r. na Placu Bohaterów Getta odsłonięto specyficznego rodzaju pomnik upamiętniający mieszkańców getta. Składa się on z 70 krzesła, w tym 33 dużych oraz 37 normalnej wielkości (na których można usiąść). Pomysł ten zaproponowali autorzy projektu modernizacji placu. Inspirację stanowił opis z książki Tadeusza Pankiewicza *Apteka w getcie krakowskim*, w którym autor wspomina sprzęty (w tym właśnie krzesła) wyniesione na plac podczas akcji opróżniania domów po likwidacji getta.

Fabryka Schindlera. Początki tej fabryki sięgają 1937 r., kiedy to powstała Pierwsza Małopolska Fabryka Naczyń Emaliowanych i Wyrobów Blaszanych „Rekord” sp. z o.o., ale już w czerwcu 1939 r. z powodu trudności finansowych została postawiona w stan upadłości. Po wkroczeniu do Krakowa Niemców przejął ją przybyły z Niemiec przemysłowiec, członek NSDAP, Oskar Schindler. Korzystając z taniej siły roboczej produkował na potrzeby armii niemieckiej emaliowane garnki wojskowe, menażki oraz łuski do pocisków.

W maju 1943 r. na terenie fabryki powstał podobóz obozu pracy w Płaszowie, w którym zamieszkało ostatecznie ok. 1000 Żydów. Mieszkali i pracowali w zdecydowanie lepszych warunkach niż pozostali więźniowie Płaszowa, co zawdzięczali przemianom samego Schindlera, który uświadomił sobie okrucieństwo wojny. W obliczu nadciągającej klęski Schindler przeniósł swoją fabrykę do Brännlitz na Morawach, a wraz z nią 1100 żydowskich pracowników, dzięki czemu uratował im życie. Na podstawie napisanej przez Thomasa Keneally’ego książki pt. „Lista Schindlera” Steven Spielberg nakręcił w 1993 r. znany film pod tym samym tytułem.

Budynek fabryki Schindlera należy do najliczniej odwiedzanych przez turystów (zwłaszcza zagranicznych) obiektów na terenie Podgórze. Do naszych czasów poza samym budynkiem w zasadzie nie pozostało nic po tamtych wydarzeniach. W 2003 r. z fundacji studentów Albion College w Stanach Zjednoczonych oraz Krakowskiej Gminy Żydowskiej w ścianę wmurowano tablicę pamiątkową z cytatem z Talmudu: „Kto ratuje jedno życie, jakby świat cały ratował”. Obecnie na terenie zakładów organizowane są wernisaże i wystawy sztuki współczesnej, a w niedalekiej przyszłości ma tu być muzeum sztuki, sale wykładowe oraz koncertowe. Ma także powstać specjalne pomieszczenie, w którym będą odbywały się pokazy filmu „Lista Schindlera” w historycznych wnętrzach. Obiekt ten został także włączony do wytyczonego Krakowskiego Szlaku Techniki, na którym znalazły się najcenniejsze zabytki techniki i działalności gospodarczej Krakowa².

Były obóz koncentracyjny w Płaszowie. W 1942 r. na mocy zarządzenia dowódcy SS i policji J. Schernera powstał obóz pracy przymusowej, przekształcony 11 stycznia 1944 r. w obóz koncentracyjny (Konzentrationslager Płaszow bei Krakau). Zajął on m.in. teren dwóch cmentarzy żydowskich (gminy wyznaniowej żydowskiej z Krakowa oraz Podgórze). Ostatecznie zajmował powierzchnię ok. 80 ha, a jego granicę

² Z terenu Podgórze znalazły się na nim także Most Piłsudskiego, przyczółki dawnego Mostu Podgórskiego oraz dawna Elektrownia Miejska.

wyznaczały ulice: Wielicka (od wschodu), Pańska (od południa) oraz Swoszowicka (od zachodu). Na północy ograniczony był przez wapieniki (należące wcześniej do B. Libana). Teren otoczony został drutem kolczastym (o długości 4 km).

W dniach 13–14 marca 1943 r. w wyniku likwidacji krakowskiego getta, do obozu w Płaszowie trafiło ok. 8 tys. Żydów (wybranych według kryterium przydatności do pracy). Dowódcą obozu został Amon Göth (znany z dokonań w obozach w Sobiborze, Bełżcu i Treblince), który dowodził także likwidacją krakowskiego getta. Przeznaczony dla 2–3 tys. osób teren obozu mieścił jednorazowo nawet 35 tys. więźniów. W Płaszowie powstał także sektor polski, do którego trafiały m.in. osoby schwytane w ulicznych łapankach. Przez cały okres funkcjonowania obozu był on także miejscem egzekucji Polaków (10 września 1939 r. miała tu miejsce pierwsza egzekucja w Krakowie, co upamiętnia tablica).

Od sierpnia 1944 r. Niemcy rozpoczęli akcję likwidacji obozu – więźniów żydowskich wywieziono do Oświęcimia, Buchenwaldu, Flossenburgu, Gross-Rosen, Mauthausen, Stutthofu, a Polacy trafili na roboty przymusowe w Niemczech. Pozostała na miejscu grupa więźniów zacierała ślady zbrodni: rozbierali baraki i urządzenia obozowe, wydobywali z masowych grobów i palili ciała pomordowanych. Ostatni więźniowie opuścili obóz w dniu 15 stycznia 1945 r., na kilka dni przed wkroczeniem do Krakowa wojsk radzieckich. Wywieziono także całą dokumentację obozową, której do dzisiaj nie udało się odnaleźć. Na podstawie zeznań świadków oszacowano, że przez obóz w Płaszowie przewinęło się ok. 150 tys. osób. Nie wiadomo ilu więźniów ocalało. Pewny jest tylko fakt uratowania dzięki Oskarowi Schindlerowi 1100 więźniów-pracowników jego fabryki.

Do czasów współczesnych zachowały się m.in.: dom komendanta (tzw. Szary Dom, który pełnił także funkcję karceru, przed wojną budynek żydowskiego Towarzystwa Chewra Kadisza) oraz ruiny domu przedpogrzebowego (dawnego cmentarza żydowskiego), fragmenty podmurówek baraków, drogi obozowe, pozostałości urządzeń kanalizacyjnych, fragmenty dawnego cmentarza (ok. 1/3 pierwotnej powierzchni z jedynym zachowanym nagrobkiem) oraz elementy dawnej Twierdzy Kraków (drogi, prochownie), użytkowane przez Niemców (Żółciak 2003).

W 1964 r. na jednym z wzniesień na terenie byłego obozu dla uczczenia ofiar faszyzmu odsłonięto pomnik projektu W. Cęckiewicza i R. Szczypczyńskiego. Obok znajduje się mniejszy pomnik odsłonięty w 2000 r., upamiętniający węgierskie Żydówki, które przeszły przez obóz w Płaszowie do komór gazowych w Oświęcimiu. W 2003 r. Fundacja Centrum Edukacji Kulturowej i Ekologicznej postawiła tablice przy

wejściach na teren obozu, dopiero w przyszłości ma być rozwiązana kwestia informacyjna.

Inne obiekty. Oprócz opisanych miejsc i obiektów Podgórze (w pierwotnych granicach) posiada znacznie więcej ciekawych śladów swojego dziedzictwa kulturowego. Wymienić tu należy m.in.:

- Kościół oo. Redemptorystów pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy;
- Fort św. Benedykta na Górze Lasoty (obok kościoła św. Benedykta);
- Elektrownię Miejską;
- Uzdrowisko Mateczny – funkcjonujące do dzisiaj w oparciu o tradycje prywatnego zdrojowiska Antoniego Matecznego.

4. Zakończenie

Niewątpliwie pozycja Krakowa jako ośrodka turystycznego o randze międzynarodowej uwarunkowana jest przede wszystkim jego potencjałem kulturowym, który jest naturalną konsekwencją rangi tego miasta na politycznej i kulturalnej mapie Polski i Europy w ciągu co najmniej ostatnich kilkuset lat. Niestety, wśród turystów znajomość miejsc poza Starym Miastem i Kazimierzem jest stosunkowo niska, mimo że tereny te mają wiele do zaoferowania zarówno pod względem kulturowym, jak i przyrodniczym.

Jedną z takich dzielnic jest niewątpliwie Podgórze, które w ostatnim czasie przeżywa okres coraz większego zainteresowania wśród samych mieszkańców Krakowa i turystów. Pomagają temu działania (często o charakterze oddolnym), których efekty można już zauważyć. Należą do nich m.in.:

- organizacja sesji popularnonaukowych z inicjatywy Rady Dzielnic XIII miasta Krakowa oraz Domu Kultury „Podgórze”, których efektem są m.in. publikacje materiałów posesyjnych;
- opracowanie przewodnika turystycznego, który staraniem miłośników Podgórza trafił do krakowskich księgarń (*Podgórze. Przewodnik...* 2005);
- działalność Stowarzyszenia podgorze.pl, m.in. rokrocznie organizowane Podgórskie Dni Otwartych Drzwi oraz prowadzony przez nie portal internetowy www.podgorze.pl;
- oznakowanie turystyczne Starego Podgórza tablicami informacyjnymi, zawierającymi plany sytuacyjne oraz informacje o poszczególnych obiektach na trasie zwiedzania;

- przebudowa Placu Bohaterów Getta i przekształcenie go w swoisty pomnik ku czci ofiar zagłady;
- plany rewitalizacji Zabłocia jako jednego z centrów rozwoju przemysłu na obszarze Podgórze i Krakowa (w tym wspomniane plany adaptacji budynku dawnej fabryki Schindlera);
- prace na terenie byłego obozu koncentracyjnego w Płaszowie oraz kamieniołomu „Liban” prowadzone przez Fundację Centrum Edukacji Kulturowej i Ekologicznej, mające na celu zachowanie i upamiętnianie miejsc zagłady;
- lokalizacja w Podgórzu coraz większej liczby instytucji o charakterze kulturalnym (np. galerie sztuki).

Podgórze należy do dzielnic Krakowa o znaczeniu strategicznym. Wiąże się to m.in. z jego centralnym położeniem oraz usytuowaniem nad Wisłą, co niewątpliwie ma wpływ na atrakcyjność turystyczną tego obszaru. Pomóc mogą w tym plany rewitalizacji brzegów wiślanych i szerszego otwarcia się miasta na rzekę Wisłę, która w jeszcze większym stopniu powinna łączyć, a nie oddzielać obie części miasta.

Należy zaznaczyć, że działania te, jak i wiele innych, będą skutkować promocją tych miejsc oraz wzrostem zainteresowania tą dzielnicą. Coraz częściej zauważa się, że turyści poszukują atrakcji innego rodzaju, niż te z pierwszych stron folderów i przewodników po głównych zabytkach. Należy w tym upatrywać przyszłości dla obszarów położonych „z boku”, a także tych całkiem z dala od utartych szlaków turystycznych. Współcześnie nie ma bowiem obszarów nieatrakcyjnych turystycznie, są jedynie te, o których turyści jeszcze nie wiedzą, albo do których nie mogą dotrzeć.

Literatura

- Adamczewski J., 1996, *Mała encyklopedia Krakowa*, Hurnex, Kraków.
- Bednarski T., 2002, *Wojciech Bednarski jako twórca Parku na Krzemionkach*, [w:] *Historia i zabytki Podgórze – Krzemionki. III Sesja Popularno-Naukowa*, Rada Dzielnic XIII miasta Krakowa, Dom Kultury „Podgórze”, Kraków.
- Encyklopedia Krakowa*, 2000, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Kielkowski R., 1972, *Historie spod Kopca Krakusa*, Wyd. Literackie, Kraków.
- Kotewicz R., 1981, *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918–1939*, Biblioteka Krakowska nr 122, Wyd. Literackie, Kraków.
- Pióro A., 2003, *Getto w Krakowie – apteka mgra Tadeusza Pankiewicza*, [w:] *Wydarzenia i miejsca pamięci narodowej w Podgórzu. Materiały IV Sesji Podgórskiej*, Dom Kultury Podgórze, Kraków.

- Podgórze. Przewodnik po Podgórzu, prawobrzeżnej części Krakowa*, 2005, pod red. J. Salwińskiego, Wyd. „Vis-à-vis”, Kraków.
- Radwański K., 2002, *Kopiec Krakusa oraz jego otoczenie w świetle nowych ustaleń i rola tego terenu we wczesnych dziejach Krakowa*, [w:] *Historia i Zabytki Podgórze – Krzemionki. III Sesja Popularno-Naukowa*, Rada Dzielnicy XIII miasta Krakowa, Dom Kultury „Podgórze”, Kraków.
- Ruch turystyczny w Krakowie w 2006 r.*, raport Małopolskiej Organizacji Turystycznej (www.krakow.pl)
- Supranowicz E., 1995, *Nazwy ulic Krakowa*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- Więcek A., Gotfryd M., 2004, *Cmentarze Krakowa*, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Kraków.
- Zań-Ograbek G., 2000, *Architektura sakralna Jana Sasa-Zubrzyckiego w Krakowie-Podgórzu*, [w:] *Podgórze w dziejach wielkiego Krakowa. Materiały sesji naukowej odbytej 17 kwietnia 1999 r.*, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków.
- Żółciak J., 2000, *Pięć mitów o Podgórzu – rozwój układu urbanistycznego*, [w:] *Podgórze w dziejach wielkiego Krakowa. Materiały sesji naukowej odbytej 17 kwietnia 1999 r.*, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków.
- Żółciak J., 2003, *Plac Bohaterów Getta i Obóz Płaszów – o potrzebie ochrony miejsc pamięci narodowej*, [w:] *Wydarzenia i miejsca pamięci narodowej w Podgórzu. Materiały IV Sesji Podgórskiej*, Dom Kultury Podgórze, Kraków.

